

УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ
INSTYTUT HISTORII AKADEMII IM. JANA DŁUGOSZA
W CZEŚCOCNOWIE
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
«СТАРА УМАНЬ»

**ВІД ІНСУРЕКЦІЇ КОСТЮШКА
ДО 1830 р.
ПОЛЯКИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ
УКРАЇНІ: ВІД МІФІВ ДО ФАКТІВ**

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ ІГОРЯ КРИВОШЕЇ, НОРБЕРТА МОРАВЦЯ

Київ 2017

УДК 94 (477) "1794/1830"

В 42

*Рекомендовано до друку вченою радою
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини протокол №4 від 28 листопада 2017 року*

Рецензенти:

Володимир Борисенко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Україна)

Норберт Каспарек, доктор габілітований, професор, завідувач кафедри історії XIX століття Інституту історії та міжнародних відносин Вармінсько-Мазурського університету, директор Державного Архіву в Ольштині (Польща)

Тетяна Кузнець, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України та науково-дослідної лабораторії «Історичне краєзнавство Уманщини» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Україна)

Олександр Реснт, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної Академії Наук України, заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України, голова Національної спілки краєзнавців України (Україна)

Ігор Срібняк, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка (Україна)

Веслав Цабан, доктор габілітований, професор Університету імені Яна Кохановського в Кельцах (Польща)

В 42 Від інсурекції Костюшка до 1830 р. Поляки на Правобережній Україні: від міфів до фактів : кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. – К. : КНТ, 2017. – 216 с.

ISBN-978-966-373-850-5

У виданні висвітлено окремі сторінки історії поляків і розвиток польського визвольного руху на Правобережній Україні від повстання під проводом Тадеуша Костюшка (Косцюшка) до 1830 р. Розкрито долю окремих його учасників. Автори колективної монографії репрезентують українські наукові установи та вищі навчальні заклади Києва, Львова, Білої Церкви, Вінниці, Луцька, Умані, Хмельницького, а також польські науково-освітні інституції Варшави й Ченстохови. Для істориків, краєзнавців, викладачів, студентів й учнів навчальних закладів.

В оформленні обкладинки використано зображення сатиричної алегорії першого поділу Речі Посполитої (1773) гравюри Ноеля Ле Міре (1741–1814) за Жаном-Мішелем Моро молодшим та портрет Тадеуша Костюшка (1917), авторства Владислава Барвінського (1865–1933).

*Видання стало можливим завдяки фінансовій допомозі
Посольства Республіки Польща в Україні*

УДК 94 (477) «1794/1830»

Посольство
Республіки Польща
в Україні

ISBN 978-966-373-850-5

© Авторський колектив, 2017
© ТОВ «КНТ», 2017

ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧІВ

<i>Ян Пекло, Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Польща в Україні</i>	5
---	---

ВСТУП ДО ПРОБЛЕМИ

<i>Півстоліття боротьби польської еліти за шляхетську республіку (1772 – 1831 рр.) – Юрій Земський (Хмельницький)</i>	6
---	---

РОЗДІЛ 1

Шляхта Правобережної України – учасники повстання під проводом Тадеуша Костюшка: біографії та джерела

<i>1.1. Учасники повстання 1794 року в Київській губернії на початку XIX століття – Євген Чернецький (Біла Церква)</i>	14
<i>1.2. Генерал Варшавського повстання Міхал Загурський, його рід та родина – Олександр Петренко (Вінниця)</i>	47
<i>1.3. Каталог матеріалів, присвячених Тадеушу Костюшку, у фондах Волинського краєзнавчого музею – Вікторія Білик, Оксана Карліна (Луцьк)</i>	58

РОЗДІЛ 2

Поляки Правобережжя після інсурекції Тадеуша Костюшка: соціально-економічний та релігійний аспекти

<i>2.1. Подільська шляхта після повстання Костюшка та падіння Польщі – Тадеуш Епштейн (Варшава)</i>	68
<i>2.2. Польська аристократія й Російська імперія наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.: графи Потоцькі між патріотизмом і лояльністю царату – Ігор Кривошея (Умань)</i>	95
<i>2.3. Клобук і кунтуш: польсько-католицька «реакція» на об'єднання уніатів із православ'ям у період правління Катерини II в підручниках з історії Російської Церкви – Норберт Моравец (Ченстохова)</i>	110

РОЗДІЛ 3

Суспільно-політична активність поляків Правобережжя наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

- 3.1. Польські вільні каменярі XVIII – XIX ст. та їх діяльність у контексті суспільно-політичного та національно-визвольного руху – Оксана Крижановська (Київ) 138
- 3.2. Громадська діяльність поляків Правобережної України на початку XIX ст.: чинники трансформації – Наталія Громакова (Київ) 158
- 3.3. Шляхетське самоврядування та імперська адміністрація на Поділлі після повстання Тадеуша Костюшка – Ольга Барвінок (Умань) 181

ПІСЛЯМОВА

Увічнення й шанування пам'яті Тадеуша Костюшка – Ігор Фицик (Умань)201

СЛОВО ДО ЧИТАЧІВ

Ви тримаєте у своїх руках уже третю книжку, видану за фінансової підтримки Посольства Республіки Польща в Україні й присвячену визвольній боротьбі польського народу на Правобережній Україні після втрати Польщею незалежності. Перша книжка про Січневе повстання була видана ще у 2014 році, а від моменту публікації монографії про Листопадове повстання минув майже рік.

Чергове видання присвячене інсурекції Костюшка не випадково: Сейм і Сенат РП оголосили 2017 рік Роком Тадеуша Костюшка, а Президент Республіки Польща Анджей Дуда та ЮНЕСКО узяли на себе обов'язок патрунувати урочистості, пов'язані з відзначенням цієї річниці.

15 жовтня цього року минуло 200 років із дня смерті великого Поляка – героя багатьох народів, польського генерала, учасника війни за незалежність Сполучених Штатів, почесного громадянина Французької Республіки та начальника польського національного повстання 1794 року.

Інсурекція Костюшка була проголошена ним на Ринку в Кракові в 1794 році. У відповідь на цю заяву польський народ почав боротьбу за збереження суверенності своєї держави. Після смерті Т. Костюшка в 1817 році в швейцарському Золотурні його тіло було переправлене на батьківщину й поховане в королівському склепі на Вавелі. У зв'язку з цим у Кракові, моему рідному місті, з особливою турботою бережуть пам'ять про Костюшка. Інаугурація офіційного відзначення річниці відбулася 24 березня 2017 року гарматним салютом на краківському Ринку й завершилася 15 жовтня звуком Дзвону Зигмунта, який линує із Вавеля...

Культ начальника повстання органічно вписується в національну ідентичність польок та поляків, оскільки Костюшко – це символ патріотизму та взірець для наслідування. Тому уряд Польщі та державні установи вирішили нагадати Польщі й світу про людину, яка залишається *універсальним героєм людства*, що належить у цьому значенні не лише Польщі, але й Литві, Білорусі, Україні та США.

Нинішня монографія про інсурекцію Костюшка є особливо цінною, оскільки становить результат досліджень як польських, так й українських науковців. Це міжнародний проект, який, беручи до уваги одночасно польську й українську історичну перспективу, наближає до Читачів фрагмент спільної історії. Сподіваюсь на те, що в такий важкий час української боротьби за незалежність ця книга допоможе полякам та українцям краще пізнати й зрозуміти спільність нашої історії.

Ян Пекло

Надзвичайний і Повноважний
Посол Республіки Польща
в Україні

ВСТУП ДО ПРОБЛЕМИ

Півстоліття боротьби польської еліти за шляхетську республіку (1772 – 1831 рр.)

Юрій Земський

*Якщо закони свободи існують лише для шляхтича, то що ж, запитую
я, залишається для землероба, ремісника, купця? Нічого !...*

*Відсутність у всіх інших класів тих прав, якими володіє шляхта, є
очевидним доказом існування провалля поміж ними.*

*(Колонтай Гуго. Політичне право польської нації,
або організація управління Речі Посполитої¹, 1790 р.)*

Знищення Речі Посполитої внаслідок трьох її поділів наприкінці XVIII ст. відбувалося в умовах входження світової історії в період Нового часу. Подальші процеси, що охопили Європу впродовж XIX ст., характеризуються першочергово як боротьба народів за своє національне самовизначення та самоствердження. Роз'єднані народи (як-то німці та італійці) виборювали й зрештою здобули об'єднані національні держави, а чисельні, уярмлені імперіями народи (як-то греки, угорці, серби, хорвати, чехи, словаки, українці та багато інших) через свої рухи національно-культурного відродження – заявляли про власну самобутність та ставали на шлях формування своїх національних проєктів самоусвідомлення й визволення.

Поляки в цих процесах стояли дещо осібно, адже в них ішло змагання поміж двома проєктами – шляхетсько-аристократичним та національно-демократичним. Згідно з першим проєктом, прагнули відродити щойно втрачену станово-шляхетську республіку без жодних суттєвих змін у ній; за іншим проєктом – намагалися поширити національно-польське усвідомлення на усі верстви суспільства й таким чином, заручившись підтримкою національно-

¹ Коллонтай Г. Политическое право польской нации, или организация управления Речи Посполитой // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. Издание в трех томах / Подбор и редакция текстов, вступительная статья и примечания И.С. Миллера, И.С. Нарского. – М.: Государ. издат. политич. литер-ры, 1956. – Т. 1. – С. 317.

свідомого селянства й міщанства, вибудувати громадянське польське суспільство.

Французька революція, що породила новий зміст організації суспільних відносин – націю, подала взірць для наслідування національним елітам усіх європейських народів. Представники еліт усіх народів Європи взялися тоді за справу плекання національної пам'яті, національних мов і культур, разом з утвердженням ідеї рівності представників усіх верств своїх суспільств перед своїм же національним законодавством – адже саме такі цінності є головними чинниками національної консолідації. Отож, народи Європи XIX ст. стали на шлях творення європейських націй сучасного змісту. У середовищі зародження саме таких процесів опинилося й польське суспільство в часи втрати своєї державності.

Упродовж XVIII ст. вотчинне всевладдя на землях «східних кресів» уже сформувало серед поляків потужну касту заможних та амбітних магнатів, що, почуваячись цілком незалежними від центральної влади Речі Посполитої, підривали, тим самим, її авторитет і назагал міць держави. Аби приборкати ці руйнівні процеси, уже після першого поділу Речі Посполитої польська еліта дебатовала й реформувала державу впродовж так званого Чотирирічного сейму (1788 – 1792 рр.) з метою посилити владу короля, покінчити з олігархічною анархією та звільнитися від російського відвертого втручання у внутрішню політику (нагадаймо, що останні королі Речі Посполитої періоду її прискороеного занепаду, усі були маріонетковими ставлениками Петербургу).

Певні успіхи такого спрямування реформ, розроблені Чотирирічним сеймом, були задекларовані конституцією 3 травня 1791 р., але усе це викликало незадоволення й спротив із боку магнатів, які зовсім не бажали будь-чим поступатися у своїх вольностях. Такі настрої польських магнатів цілком збіглися з бажаннями Петербурга не допустити будь-яких реформ у Польщі, які б зміцнювали її як державу.

Тож на цих спільних інтересах (та за підтримки російського уряду) і була сформована Торговицька конфедерація (весна 1792 р.), що виступила проти всіх реформаторських рішень сейму. Вона стала по-суті національною зрадою магнатів, адже, рятуючи свої всевладні

вольності, вони послуговувалися підтримкою руйнівника Речі Посполитої – Петербурга, а водночас – підривали рештки кволої вже на той час польської державності. Зрештою, магнати-змовники під покровительством Катерини II не лише зберегли, але й примножили свій вплив та статки, але їхня Річ Посполита зазнала другого поділу (1793 р.).

Національно-державницькі сили, очолювані Тадеушем Костюшком¹, протестуючи проти зухвальства руйнівників Речі Посполитої, здійснили останню спробу врятування Польської держави, піднявши (квітень – листопад 1794 р.) збройне повстання та закликаючи водночас польську шляхту надати свободу та громадянські права селянам, аби вони також відчули себе поляками та стали до спільної боротьби, бо лише тільки національною консолідацією усіх верств польського суспільства й можна здобути перемогу. Але ці ідеї, привнесені Т. Костюшком зі Сполучених Штатів Америки та суголосні зі змістом переможної боротьби французької нації, не мали нічого спільного з цінностями та ідеалами шляхетської республіки, що продовжувала панувати у свідомості польської шляхти. Розгром повстання Т. Костюшка став нагодою й підставою третього поділу (1795 р.) і повної ліквідації Речі Посполитої («аби уникнути сповзання в хаос, подібний тому, що відбувається у Франції» – пояснювали з Петербурга²).

Смерть Катерини II-завойовниці (1796 р.) відкрила період великих спокусливих очікувань польської шляхти «на милості» з боку російських імператорів. Адже спочатку Павло I, великий ненависник своєї матері, взявся скасовувати всі антипольські заборони (зокрема було надано амністію Т. Костюшку та всім його прихильникам і відновлено польські традиційні адміністративні органи). А згодом, Олександр I (імператор із 1801 р.) під впливом свого, у минулому, вихователя (із необачної волі бабусі Катерини II), а пізніше радника, аристократа й великого польського патріота Адама Чарторийського,

¹ У включених до колективної монографії авторських текстах використовуються два варіанти написання прізвища: традиційне для української мови – Костюшко та більш наближене до польської мови – Косцюшко.

² Погодин А. История польского народа в XIX веке. – М.: Издание Г.А. Лемана и С.И. Сахарова, 1915. – С. 115.

тривалий час правив із переконанням у несправедливості проведених поділів Речі Посполитої. Саме А. Чарторийський був призначений згодом куратором Віленського навчального округу, що обійняв під себе усі забрані Росією землі від Речі Посполитої та навіть міністром закордонних справ імперії.

За його керівництва навчальним округом польська еліта розгорнула національно-освітню та патріотично-виховну діяльність, якої ніколи не знали ці землі навіть за часів Речі Посполитої. Створений Віленський університет та Кременецький лицей стали осередками генерування національно-польських ідей та цінностей. Саме звідси, зі «східно-кресівських» земель походило чимало провідних ідеологів польського модерного (тобто громадянського, не шляхетського) націоналізму – А. Міцкевич, Ю. Словацький, М. Мохнацький та інші). А після двотижневого гостювання Олександра I в Пулавах (родовому помісті А Чарторийського, восени 1805 р.), де імператор безперервно мав чисельні зустрічі з провідними польськими аристократами – навіть серед міщан Варшави поширилися плітки щодо відновлення незабаром польської держави¹.

Перешкодою продовженню цієї ідилії порозуміння та зближення Олександра I з польською аристократією стала загроза Наполеона. Необхідність підготовки до можливої відсічі французам змусила Олександра I шукати порозуміння з Пруським королем Фрідріхом-Вільгельмом III, а відтак – навіть саме обговорення проблеми відновлення польської держави втрачало усякий сенс. А. Чарторийський подав у відставку, а розчаровані поляки в подальших подіях підтримали уже Наполеона в його боротьбі проти Олександра I.

Після розгрому Наполеоном союзної армії під Ієною та входженням до Берліна він, воліючи зруйнувати міцність Пруссії, запропонував усі завойовані нею польські землі Олександрові I, проте останній, не бажаючи повного розриву відносин із прусами, відмовився. Таким чином, народився компроміс Наполеона з Олександром I – Тільзитський мир (липень 1807 р.), за яким і з'явилося Варшавське князівство (герцогство).

¹ Корнилов А.А. Русская политика в Польше со времен разделов до начала XX века / А.А. Корнилов. – Петроград: Издат-во «Огни», 1915. – С. 17.

Наполеоном було розроблено Конституцію Варшавського князівства, за якою проголошувалася ліквідація станових привілеїв, свобода усіх людей та рівність перед законом (щоправда, селяни отримували таку свободу без землі). На чолі князівства було настановлено спадкового князя (Фрідріха Августа Саксонського, котрого поляки прагнули бачити своїм монархом іще за Конституцією 1791 р.) Останній правив тепер за допомогою уряду – Державної ради, а законодавчу владу здійснював двопалатний сейм. Правовий порядок у князівстві налагоджено було за Кодексом Наполеона, що запроваджував світське цивільне право, усував станові обмеження й гарантував єдину для всіх правову систему, упроваджував загальний військовий обов'язок.

Найголовнішим наслідком усіх цих змін стало створення національної польської армії. Спочатку вона налічувала 30 тис., а згодом зросла до понад 100 тис. осіб, але, звісно, використовувалася в інтересах воюючої Франції. Що ж до наданих свобод, то ними скористалася незначна кількість селян, частина з яких приєдналася до війська, інша – змінила сільське життя на міське. Шестирічне існування впровадженої Наполеоном системи залишило в поляків розуміння, що їх було використано в чужих інтересах, проте ці зміни назагал значно посилили національно-патріотичні почуття серед нешляхетських верств поляків.

Разом із провальним походом Наполеона в Росію 1812 р. загинуло три чверті (100 тис.) польської армії. А вже на початку 1813 р. російські війська окупували Варшавське князівство. За рішенням Віденського конгресу (червень 1815 р.) Росія отримала, як писалося в документі – «назавжди», територію Варшавського князівства, без Познанщини й Галичини, що відійшли відповідно до Пруссії та Австрії¹.

Такий перехід більшої частини етнічних польських земель під владу Російської імперії був підготовлений польською елітою завчасно. Реагуючи на поразку Наполеона, проросійська частина польської аристократії на чолі з Адамом Чарторійським почала готувати документ щодо входження Польщі під російське

¹ Зашкільняк Л., Крикун М., Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – С. 270.

покровительство. Таким чином з'явилося Королівство (у російській традиції найменування – Царство) Польське, що проіснувало впродовж 1815 – 1830 рр.

Конституція Королівства Польського, беручи за зразок Наполеонівську конституцію Варшавського князівства, також нібито гарантувала громадянам особисті права та свободи, свободу друку, пересування, недоторканість власності тощо, але реальний режим правління скоро почав розвивати ілюзії поляків. Насправді декларована автономія й політичні свободи Королівства суперечили самодержавній практиці управління імперією, а тому неминуче мали привести до конфлікту. Причому, обурення охоплювало російських дворян, адже Конституція Королівства Польського формально робила його майже незалежною державою (із власною скарбницею й армією, і навіть наявністю митних пілг між частинами Польщі, котрі відійшли до різних держав). А з Російською імперією Королівство Польське поєднувала лише особа Романова – короля Польського. Усе це дозволило полякам сподіватися й навіть знову поширювати чутки щодо відновлення Польщі в колишніх, «дорозборових» кордонах.

Натомість росіян уся ця пропольська політика Олександра І дуже дратувала. Тож національні ревності привели навіть до розмов про царевбивство в середовищі таємної організації «Союзу спасенія» (1817 р.)¹. А згодом, народилася націоналістична Записка М. Карамзіна, подана царю 1819 р. – «Мнение русского гражданина», де той жорстко засуджував саму можливу ідею відродження незалежної Польщі й передрікав, що це може мати лише два наслідки: або падіння Росії, або ж «сини Росії обаграть своєю кров'ю землю польську й знову штурмом візьмуть Варшаву»².

Отож, категоричне неузгодження інтересів російського дворянства з прагненнями польської шляхти привело зрештою до накопичення в середовищі останніх настроїв величезного спротиву й ворожості. До того ж Конституція Королівства Польського всіляко ігнорувалася й реально ніколи не діяла. Тож у середовищі польського

¹ Корнилов А.А. Русская политика в Польше со времен разделов до начала XX века... – С. 24.

² Карамзин Н.М. Мнение русского гражданина // Карамзин Н.М. О древней и новой России: Избранная проза и публицистика. – М., 2002. – С. 438.

шляхетства (особливо серед молоді та студентства) поширилися опозиційні настрої й сформувалися чисельні антиурядові таємні організації. Найбільш відомі з них – Союз Приятелів Панта Коїна, Товариство Філоматів, Союз Друзів, Союз Променистих, Об'єднання Філаретів, Наукова Спілка, Товариство Філадельфія, Національне Масонство, Союз Касинерів, Патріотичне Товариство та інші¹.

Саме вихованці цих організацій склали в подальшому основу польського національно-визвольного руху й зокрема взяли участь у Листопадовому повстанні 1830–1831 рр. Проте ідеї демократичного характеру, пропаговані членами таємних організацій, їхні заклики щодо надання селянам свободи та громадянських прав, а відтак залучення селян до спільної національно-визвольної боротьби залишалися поодинокими й губилися в шляхетських прагненнях повернути втрачені станові «вольності» та кордони польські 1772 р.

Українське Правобережжя відібране Російською імперією зі складу Речі Посполитої за другим її поділом все ж залишалося в підпорядкуванні польської шляхти та магнатів й саме тут культивувалися найбільш консервативні шляхетські традиції. Адже Російська імперія вимагала лише присяги та лояльності й на цих умовах залишала за польськими землевласниками всю їхню власність та привілеї. Проте малоземельна та безземельна польська шляхта досить швидко почала відчувати дискомфорт й утиски в умовах поступального впровадження російських порядків.

Особливостям життя польської шляхти й аристократії в Українському Правобережжі наприкінці існування Речі Посполитої й перших десятиліттях перебування в складі Російської імперії присвячено матеріали цієї колективної монографії. Зокрема розглядається проблема участі шляхти з України в повстанні Тадеуша Костюшка, а також відголоски цієї події серед місцевого населення. Важливими є малодосліджені досі сюжети, що характеризують переживання шляхтою та аристократією наслідків втрати своєї держави, а також реконструкція змін і перетворень, що відбувалися в царині адміністративних порядків і самоврядування, у сфері

¹ История Польши в трех томах / Под ред. В.Д. Королюка, И.С. Миллера, П.Н. Третьякова. – М.: Изд-во Академ. наук СССР, 1954. – Т. 1. – С. 414 – 417.

релігійного та громадського життя тощо. Зрештою, з'ясовуються чинники обумовлення Листопадового повстання 1830 – 1831 рр.

Ця праця, разом із раніше опублікованими (див.: Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: колективна монографія / Б. Гудь, О. Барвінок, та ін., за ред. І. Кривошеї та Н. Моравця. – Умань, 2014, а також: Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: колективна монографія / Б. Гудь, Ю. Земський, та ін., за ред. І. Кривошеї та Н. Моравця. – К.: КНТ, 2017) складають своєрідну трилогію та ретроспективно подають огляд процесів загиби польської шляхетської держави, зокрема, як це відбувалося на теренах її так званих «східних кресів». А водночас матеріали цих монографій дозволяють краще зрозуміти особливості закладання підвалин процесу формування модерної (громадянського типу) польської нації, задля чого польській еліті впродовж другої половини XIX ст. заходами так званої «органічної праці» довелося формувати національну свідомість нижчих верств суспільства, аби надати їм патріотизму, подібного шляхетському колишньої Речі Посполитої.